

НАЗВАНИЯТА ЗА ВРЕМЕ В СТАРОБЪЛГАРСКИ

Иван Петров

The paper deals with the words denoting time in Old Bulgarian. An etymological analysis accompanies each of them in order to reconstruct their original meaning and to group them according to these meanings. On the other hand, attention is paid to the usages attested in the classical Old Bulgarian monuments from the 9th – 11th centuries where some of these old meanings can be observed. The aim of the article is to reconstruct the concepts of time which originally stayed behind the attested words denoting it.

Keywords: time, etymology, Old Bulgarian, Indo-European, concepts.

Понятието за време е занимавало науката и културата в различни епохи. Езикът, воден от основната си функция да назовава, създава набор от названия, с които се бележат различните начини, по които времето се разбира и изразява. Тези названия и понятия, които стоят зад тях, също търпят промяна и преосмисляне. Старите значения избледняват и се заместват с нови, които най-често се получават чрез промяна в обхвата на старите или с изключване и/или добавяне на нови допълнителни признаци. Преглед на названията за време би подпомогнал изясняването на понятията или представите, с които времето е било мислено.

Моето внимание ще се насочи към названията за време, използвани в старобългарския език от т. нар. му класически период (IX-XIV.). Известно е, че голяма част от текстовете в този период са преводи от гръцки, което превръща съпоставката на *названията*, ползвани в двата езика, в полезен инструмент за реконструкцията или поне за изясняването на системата от *понятията* за време, която стои зад тях. В настоящата статия ще бъдат представени част от изводите и наблюденията върху старобългарските названия за време, обработени до момента. Отношенията им към гръцките названия, употребени в изходните текстове, тук няма да бъдат разглеждани¹. Основните източници, от които е извлечен материалът, са Шестоднев на Йоан Екзарх² (*Hex.*), текстовете на Новия Завет и Супрасълският сборник³.

¹ По-подробен анализ и съпоставка с гръцките названия са предмет на магистърската ми теза в програмата “Старобългаристиката в контекста на византийската книжовност” с научен ръководител проф. дфн. Искра Христова-Шомова.

² По изданието на Айтцетмюлер (*Hexaemeron*).

³ Примерите от тези текстове ползвам от *Lexicon Linguae Paleoslavicae* (LLP), като ще посочваме само мястото на примера в новозаветния текст, а не в кой конкретен ръкопис се среща. Навсякъде се следва правописът на съответния източник.

Названията за време, които се употребяват в старобългарски, са: **врѣмѣ**, **вѣкѣ**, **годѣ**, **година**, **часѣ**, **лѣто** и **рокѣ**. В съвременните славянски езици, а и в различни български диалекти, се срещат и други думи, от които ще разгледам още две – **пора** и **доба**.

Врѣмѣ се свързва с корена **wert-* “въртя” (итерат. “върщам се”), понякога също произвеждащ понятия, свързани с човешкия живот (вж. ст. инд. *vr̥ttá-* “начин на живот”) (Pokorný 1989). Образувано е с помощта на наставката *-*men*, която обуславя кръг от имена, свързани с културния свят на човека и създадения от човека ред и порядък (Христова-Шомова 2005). В този смисъл, **врѣмѣ** може да се разглежда като названието, което препраща към представата за овладяното, повторяемо и познато време⁴. Някои от употребите на думата доказват такова значение – означаване на сезоните (**врѣмѣ жѣтвѣноѣ** *Hex.* 121 с 20), исторически периоди (**въ врѣмененѣхѣ година** **цѣсара** ἐπὶ καιρῶν Γορδιανοῦ *Supr* 132,13), метеорологично време (**врѣмене** **прѣмѣненна**, **рѣкѣше** **игда** **са ... прѣмѣннтѣ** **нѣ** **на** **воуриж** **нѣкакж**, **нѣ** **на** **вездѣждне** *Hex.* 119 b 18 sqq.), времето преди свършека на света (**въ послѣднѣта** **врѣмена** **штстоупѣтъ** **дрозни** **шт** **вѣрѣ** ἐν ὑστέροις καιροῖς 1Т 4,1). От други употреби се вижда, че постепенно **врѣмѣ** придобива допълнителна конотация на “сгоден, подходящ момент” : **врѣмѣ** **же** **принимѣ**, **прнзвоу** **тѣ** **каирѣ** δὲ μεταλαβῶν *A* 24,25.

Вѣкѣ възхожда към корена **weyk-* със значение “сила, жизнена сила, живот” (Pokorný 1989). Според етимолозите сродни думи в други и.е. езици са лит. *viėkas* “сила, живот”, *veikù – veikti* “действам, върша”, *véikus* “подвижен, пъргав, бърз”, *vũkis* “живот”, *viknis* “бодър”, стисл. *veig* “сила” и *víg* “борба” както и лат. *vinco – vincere* “побеждавам” и *pervicax* “твърд, упорит, постоянен”. Тук принадлежи и омировата дума ἐπί-εικτος “непобедим”, отглаголно прилагателно от **Γεικω*, отново сродна с горе изброените (Фасмер 1986, LEW, Chantraine). В съвременните полски и чешки *wiek* и *věk* е налице допълнително значение “възраст”, а в украинското *вік* то е основно. По-широко схващане като отрязък от време с допълнителна конотация на сила/власт

⁴ Вж. и речниковата статия в LLP.

откриваме в употребите от рода на вѣкъ съ ὁ αἰών οὗτος, κόσμος⁵. В българските диалекти се среща и със значение на “живот, епоха” (БЕР).

Вземайки предвид посочените по-горе сродни думи от другите индоевропейски езици, можем да предположим, че първоначалното значение на думата е било за по-ограничен и определен период от време, повече обвързано с идеята за жизнена сила⁶ (подобно развитие има гр. αἰών, което вѣкъ най-често превежда). Т.е. вѣкъ е означавало по-скоро “времето, характеризирано с (жизнена) сила”. По-късно значението се е изместило към “период от живота, характерен със жизнена сила”. Разширяването на периода от време стига до днешното значение “столетие”. В църковните текстове, обаче, се среща и със значение на по-голям период от време⁷ (като *epocha, era*) - *Hex. 238 c 25* *также и приходан вѣкъ истествомъ истъ старѣн седмаго и насто^a цааго*. Конотация за устойчивост и оттам за продължителност във времето (вж. лат. *pervicax* по-горе) откриваме и в производните вѣчнѣ и съвременното *вечност*⁸.

Друга дума, свързана с възрастта на човека и която не се среща в класическия корпус от старобългарски текстове, е *пора*. В украински и руски тя придобива и по-общо значение на “време” (покрай “възраст”⁹). В полски времевият обхват е по-ограничен: “годишен сезон”. Като сродни думи в други индоевропейски езици често са привеждани гот. *faran* “вървя”, нем. *fahren* “пътувам” и стгр. деп. глагол πορῆϊν/ аог. ἔπορον / рf. πέπωρται “давам, предоставям, определям”, всички от и.е. корен **per-/por-* “вървя със сила, поря” (тук и рус. порно́й, порный “здрав, силен”) (БЕР).

Следователно, можем да предположим, че и *пора*, и вѣкъ изхождат от първоначална обвързаност със значение “сила”. За сега не може да се даде обяснение защо при вѣкъ се е доразвило значение на по-голямо и мащабно количество време, а при *пора* – не.

⁵ Като цяло това словосъчетание се ползва за означаване на настоящето (“седмия век”) в опозиция с вечността, “осмия век”, отъждествяван с Царството на Христос. Вж. и статията на П. Дзядул в настоящия сборник.

⁶ Вж. и употребата в : *жизни всен начальникъ и давецъ и неможе истъ вѣти вѣкоу обновитель и жизни вестрастѣни и житию не тѣлѣжцоуемоу и блаженуемоу Hex. 239 b 19 sqq.*

⁷ Не е ясно дали вѣкъ по начало съдържа значение за “вечност” или то се приписва от гръцкото αἰών при превода на изрази от типа на вѣ вѣкъ εἰς τὸν αἰῶνα.

⁸ “Вечност” не се среща в клас. корпус от старобългарски текстове.

⁹ Подобен преход имаше и вѣкъ, вж. по-горе.

Думата годъ има по-скоро значение на затворено, пунктуално количество време. Львов го определя като “определено време, кръг от време” (Львов 1966 : 262). Най-често можем да открием тази дума със значението “правилното време, подходящият момент” (донѣлже ꙗсѣ годъ ꙗ прннмѣнѣ съпасеннѣ свое ѡс ѣсти каирѡс *Supr* 378,9). Освен в значение на “пунктуално време” се употребява и в по-широко значение за по-голям отрязък от време, например за годишен сезон (като врѣмѣ) : игда же виднмѣ в годы часы прѣстѣножщѣ ѡταν ἴδωμεν εἰς καιρὸν τὰς ὥρας μεταβαίνουσας *Hex.5b7 sqq*, или други периоди от време, свързани с небесни тела и звѣздѣ в годы сво^a вѣсходѣща и заходѣща и жѣтвѣны годы и сѣтвѣны назнаменовѣщѣ καὶ τοὺς ἀστέρους κατὰ καιρὸν ἀνίσχυντάς τε καὶ δυομένους, καὶ ἀμητοῦ καιρὸν καὶ σπόρου σημαίνοντας *Hex. 5a7 sqq*. Други употреби свидетелстват за значение, близко до съвременното “шанс” - ни грѣхомѣ попоуцажщѣ годъ дамѣ оὔτε γὰρ ἀμαρτίας καιρὸν τινα δώσομεν *Hex. 71b17 sqq*.

Макар и не така често, се среща и значение, припокриващо се със съвременното “година” : видѣша многы годы съвазана ѡзи ѡслабѣ ꙗага εἶδον σύγχορον καὶ σύζυγον τῆ ἀσθενείᾳ *Supr* 323,16.

Не са малко и случаите, когато годъ се намесва и в синонимната двойка година — часъ, като тогава най-често в отговаря на гръцкото ὥρα: в годъ съмирѣнѣн ἐν καιρῷ τελευτῆς *Supr* 375,10.

Така може да се мисли, че значенията, свързани с определеното време на сезоните (вж. по-горе) и определеното време за случване на нещо, са се развили в по-широко значение – определен период (завъртане на сезоните) и после цикличността на сгодните за дадена дейност моменти¹⁰ като цялостен период или времеви отрязък . Примери като годы жнзни τῆς ζωῆς χρόνον (*Hex. 89c5*) ни навеждат на мисълта за такъв преход и дори, че времето на човешкия живот може да се е считал като вид благоприятно време или като съвкупност от такива благоприятни/сгодни моменти.

¹⁰ В това число и празниците, вж. годн же се пакты глаголѣтъ и праздници божни такоже глаголетъ богъ, три годы праздничѣнѣ ми в ѣтък Καιροὶ λέγονται καὶ ἑορταὶ τοῦ Θεοῦ· λέγει ὁ Θεός· Τρεῖς καιροὺς τοῦ ἐνιαυτοῦ ἑορτάσετέ μοι. *Hex. 161 c 19*

Думата *годъ* най-вероятно идва от и.-е. корен **g^hed^h- / g^hod^h-* с най-общо значение “обединявам, свързвам” (вж. ст.англ. *geador, tō gædere*), от там “свързвам, за да пасне” (прагерм. **gōða-* “пасващ, подходящ”, ст.англ. *(ge)gada* “другар, съпруг”). От същия корен са и “годен, угоден, угаждам, сгода, (с)годявам”(Pokorny). С наставката *-нна* е образувана думата *годнна*. Львов разглежда подробно синонимната двойка *годнна* – *час* (Львов 1966 : 259 – 266). За *годнна* извежда значенията – 1. “час или 1/24 част от денонощието” и 2. “определено време, срок”. Срещат се и употреби, където думата означава и по-широки интервали от време, посочени в LLP : *вѣднѣ оубо ꙗко не вѣстѣ въ к[©]« годни[©] господь вашь придетъ ꙗко ꙗже ѿ ѿрѣ Mt 24,42*. Львов отбелязва, че в Супрасълския сборник *часъ* се използва последователно вместо *годнна*, от което стига до извода, че в източна България още в XI в. *годнна* не се употребява със старото си значение (Львов 1966 : 266).

Както вече споменахме по-горе, като синоним на *годнна* често се среща *часъ*. Львов изказва мнението, че двете навярно са имали различни значения, въпреки употребата като превод на една и съща гръцка дума (Львов 1966 : 262). Пак той извежда *часъ* от и.е. корен **k^wē(i)* “обръщам внимание”. Реконструкцията, която предлага е **k^wē(i)-so* “точно възприятие”. Въз основа на примерите, които привежда, определя разликата в значенията между двата “синонима” като придава на *часъ* значението «момент происшествия, мгновенностъ того или иного явления». Думата се свързва и с други корени: **kes-* “вчесвам, реша” и “режа”¹¹ (срв. *коса*, ст. прус. ас.сг. *kīsmān* “време”, алб. *kohë* “време, метеорологично време”), **kē(i)-* “съм в движение”¹² (срв. ч.диал. *česati* “вървя бързо, бягам”, лтш. *kuōst, kuošu* “бързам” и нем. *hasten* “бързам”). Като се опрем на последно приведения корен, можем да възстановим значението на *часъ* като “ход на времето”, а според предишния (**kes-*) – “отрязък, къс от време”¹³ (Фасмер, ЭССЯ, ESJS). В това отношение, думата *часъ* е стояла извън общия поток на промяна в значението от “сгоден момент” към “време в общ смисъл”. Именно в това русло, обаче, протича по-нататъшната история на думата в другите езици. В съвременния полски напр. *czas* е общата дума за време, която събира в себе си значенията за “непрекъснат поток

¹¹ У Pokorny вторият е представен с начален палатален велар (**k^hes-*) (Pokorny 1989: 585-586).

¹² Подобно е лат. *annus* “година” < **at-nos* < **at-* “вървя”, срв. санскр. *ātati* “вървя”(ESJS : 99).

¹³ Подобно развитие от “къс време” във “време въобще” откриваме и в англ. *time* < прагерм. **timon* < и.е. **di-mon* от **dā-* “разделям, споделям, давам” (OED).

време”, “момент”, “епоха”, “граматическо време”, а в по-стар период на езика и “метеорологично време”¹⁴ (SEJP).

Да се върнем към развитието на значение от най-общ мисъл “подходящ” към “подходящ момент/ сгоден случай” и от там “момент/случай/ кратък период от време”. Към този ред значения клони и *до̀ва*. Думата изхожда от и.е. корен **dhab(h)* “намествам, пасвам, подходящ”(Роконгу), който наблюдаваме и в лат. *faber* “изкусен, опитен, сръчен, майстор”, нем. *tapfer* “храбър, смел”, арм. *dabrin* “ковач”, гот. *gādaban* “случва се, става”, както и в *до̀вль*, *до̀бър*, *до̀блест* и *до̀бел* (БЕР). В старобългарски *до̀ва* не се среща в този вид, в който съществува днес в съвременните езици. Съществуват *по̀до̀вѣнь* “подходящ, правилен”, почетният епитет *ро̀ко̀по̀до̀вѣнь*, наречието *вѣздо̀вѣ* “ненавременно”, *непо̀до̀вѣнникъ* “недостоеен човек”, *непо̀до̀вѣнь* “недостоеен”. В някои от съвременните езици значението често се е развило допълнително в посока на конкретизиране – напр. в пол. *doba* значи “деноношие”, в чешки по-скоро “епоха”. В съвременния български език думата най-често се свързва с прилагателните *късен* и *потаен*, като така получава конотации за тъмно, късно време, най-вече през нощта, когато ежедневните дейности са спрели.

Думата *ро̀къ* не се среща често, засвидетелствана е в Супр. сборник със значение “срок, определено време”. Като остаряла дума се среща и в съвременния български книжовен език – например у Вазов “съдба”, *ро̀ка̀в* – съдбоносен, *гибелен*¹⁵ (БЕР). В полски старо значение на *rok* е “последния ден от срока за изпълнението на нещо”. Думата може да се разглежда като о-степен на същия корен, който откриваме в *ро̀ци*, *ро̀к*[Ⓢ], т.е. нещо казано, уговорено, определено. От там следва развитието “определено време” > “време” (SEJP).

Отново в така създалия се кръг от думи, произлизащи от значение “сгодно/определено време”, можем да отнесем и *лѣ̀то*. Освен със значение на “годишен сезон”, думата е засвидетелствана и с по-общ смисъл на “година” и “време”. Етимологията на *лѣ̀то* и *лѣ̀тъ* (от израза *лѣ̀тъ ѳстѣ* “ἔξεστιν / възможно е, позволено е”) се извежда от корена на *лея* **lēi*, т.е. **lōi-to* “дъждовно време; сезон на проливните дъждове” и **lōi-tī* “дъждовно време” > “благоприятен сезон за растеж на житните

¹⁴ Т.е. можем да кажем, че изцяло е наследило остарялото *wrzemie*, което днес не се употребява.

¹⁵ Доколкото тук не става дума за русизми.

злакове”> “сгодно време” (Добрев 1979). Фасмер привежда и етимологията на Якобсон, според която лѣто се сближава с лат. *laetus* с първонач. значение “прекрасен” – от там “прекрасно време” с паралел в новогр. καλοκαίρι “лято” от καλός “прекрасен” и καιρός “време” и фр. диал. *beautemps* (Фасмер, БЕР)¹⁶.

Виждаме, че по-голямата част от названията за време произлизат от значение на “подходящ, сгоден момент” – т.е. обозначаваха са малко или много *пунктуално количество време*, определено и сметено като добро за дадено случване или за извършването на определена дейност. Като вариант на тази група можем да разглеждаме и развитието “силен период” > “период въобще” с отпадане на характеризирация признак “сила” и разширяване на времевия обхват. Подобно разширяване претърпява думата *часъ*, която може би единствена има първоначално значение на “къс време” или дори “ход/протичане на времето” без допълнителни характеристики. Извън семантичните признаци за количество и качество стои *връмя*, назоваващо изобщо цикличното протичане на годишните периоди като част от човешкия опит за окултуряване на средата на живот; но дори и в този случай не можем да не мислим идеята, която стои зад това название, по друг начин освен като идея за цикличност на подходящи моменти или по-големи периоди, определени за извършването на нещо (като част от земеделския календар или култова дейност). Забелязва се липсата на название, а може би оттам и липсата на представа за времето като еднопосочно протичащо и необратимо.

Напротив, изглежда най-напред то е осмисляно насечено на части, които са определени за някакви действия. В периода, в който старите названия са били употребени за превода на гръцките текстове, те вече са започнали да губят своите първоначални значения и разлики помежду си, вследствие на което не рядко се явяват в позиции на синоними или текстологични дублети. В съвременните езици някои от тези названия са изместили значението си в посока на разширяване или стесняване на времевия обхват, който посочват. Други са изчезнали, а значенията им са били подети от някои от останалите думи за време (напр. пол. *wrzemie* и *czas*).

¹⁶ ESJE (415) обсъжда и още една етимология, според която лѣто е сродна дума на ст.ир. *leth* и кимр. *lled* “половина” < * h₁leto- “idem”, като калка на старото и.е. название за топлия сезон в годината, за което говорят имената на този сезон в други езици, образувани от *semH- “половина” (нем. *Sommer*, арм. *amarn*, ст.ир. *sam*).

Библиография:

БЕР : *Български етимологически речник*, Т.1-6, С., 1971-2002.

ЭССЯ : *Этимологический словарь славянских языков*, < <http://essja.narod.ru/index.htm> >

LEW : **Fraenkel**, E., *Litauisches Etymologisches Wörterbuch*, Göttingen, b.1 – 1962, b.2 1965.

LLP : *Lexicon Linguae Paleoslavicae*, voll. 1-52, Praha 1959-1997.

Chantraine 1968-1980: Chantraine, P., *Dictionnaire étymologique de la langue grecque. Histoire des mots*, P., 1968-1980.

OED : *Online Etymology Dictionary*. 20 April, 2012 < <http://www.etymonline.com/index.php> >

Pokorny 1989 : Pokorny, J., *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, Bern, Francke, 1959, 1989. 26 April, 2012 < <http://www.utexas.edu/cola/centers/lrc/ielex/PokornyMaster-X.html> >

SEJP : *Słownik Etymologiczny Języka Polskiego*. 20 April, 2012 <

<http://www.sciaga.pl/slowniki-tematyczne/slownik-etymologiczny/a/> >

ESJS: *Etymologický slovník jazyka staroslověského*, Praha 1989 - 2010.

Фасмер 1986 : Фасмер, М., *Этимологический словарь русского языка*, М. 1986 (т.1-40).

Hexaameron : Aitzetmüller, R., *Das Hexaameron des Exarchen Johannes*, band I-VII, Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, 1958-1979.

Добрев 1979 : Добрев, И., *Старобълг. лѣто ѿ ерѡс, ѣтѡс, каирѡс, праслав. *prolět ѣар, старобълг. лѣтъ ѣтъ ѣѣстѣтѣ*. – В: Изследвания върху историята и диалектите на старобългарския език. Сборник в памет на чл.-кор. Кирил Мирчев, С., 1979, стр. 145-148.

Львов 1966 : Львов, А.С., *Очерки по лексике помятников старославянской письменности*, М., 1966.

Христова-Шомова 2005 : Христова-Шомова, И., *За значението на думата корен. Към произхода и значението на славянските N-основи*. – В: **НѢСТЪ ОУЧѢНИКЪ НАДЪ**

ОУНТѢЛѢМЪ СВОНМЪ. Сборник в чест на проф. дфн. Иван Добрев, член-кореспондент на БАН и учител. (Под ред. на А.-М. Тотоманова, Т. Славова), С., 2005, 462-476.